

Luc Huyse, *De verzuiling voorbij*. Kritak, Leuven 1987, 103 p.

Dit voor een breed publiek geschreven essay handelt over België, in het bijzonder over Vlaanderen na het einde van het tijdperk der verzuiling. Volgens de schrijver behoort de verzuiling tot het verleden hoezeer de schijn het tegendeel ook suggereert.

Die stelling is uiteraard volledig afhankelijk van de manier waarop verzuiling wordt gedefinieerd. Huyse is daar duidelijk over: verzuiling betekent 'zelfgekozen verregaande organisatie van het dagelijks leven op grond van levensbeschouwelijke verscheidenheid, waardoor aparte werelden ontstaan, die in hun afzonderlijke verenigingen of als netwerk met de staat transacties aangaan' (p. 17). Aldus gedefinieerd heeft België tot voor kort twee of drie zuilen gekend: een katholieke, een socialistische en misschien ook nog een liberale. Maar dat is allemaal verleden tijd. Niet omdat de organisatorische bouwwerken waarover het hier gaat inmiddels al weer zouden zijn opgeruimd – anders dan in Nederland is dat in België niet het geval – maar omdat de levensbeschouwelijke basis als reëel fundament eraan ontvallen is. Zij leven voort zonder de geest waaruit zij zijn geboren. Over het leven van die organisaties na de dood der verzuiling gaat dit boekje.

Deze erfenissen der verzuiling worden door Huyse aangeduid met de term 'politieke concerns'. Evenals hun economische soortgenoten bezetten zij oligopolische marktposities en daardoor slagen zij erin de Belgische markt van non-profitdiensten te beheersen en andere gegadigden naar de marge te drukken.

Zoals de economische, zo vertonen ook de politieke concerns typisch het kenmerk van produktdiversificatie: zij strekken hun activiteiten uit over 'de behartiging van beroepsbelangen, sociaal-cultureel werk, gezondheidszorg, welzijnswerk, coöperatieven, jeugdwerk, media, verzekeringen, bankwezen, de reissector etc.' (p. 54).

De selfsufficiency die daarvan het gevolg is, komt de klanten- en ledenbinding ten goede. Uitwisseling van diensten en risicospreiding zijn twee andere voordelen. Voorwaarde voor die voordelen is wel, dat het concern erin slaagt intern een goed samenwerkingsverband te ontwikkelen. Dat gebeurt via de mechanismen van horizontale en verticale integratie. Het aldus geïntegreerde concern is er niet alleen voor de markt. Het dient ook politieke doeleinden. Juist door zijn geïntegreerde produktdiversificatie is het in staat het politieke proces in hoge mate te beheersen.

Dat die politieke concerns de opvolgers van de zuilen hebben kunnen worden vraagt, aldus Huyse, om een verklaring, aangezien zij juist de legitimatie van hun aanspraak, die immers gelegen zou moeten zijn in de levensbeschouwing, missen. Die verklaring zoekt Huyse in de geruisloosheid van de overgang en in het feit dat de vroeger door de zuilen uitgeoefende hoogst belangrijke politieke functies, met name die van stabilisering, door de politieke concerns moeiteloos konden worden overgenomen.

Aldus zijn zij erin geslaagd de Belgische non-profitmarkt te bezetten en concurrenten op afstand te houden. Over de manier waarop dat gebeurt weet Huyse interessante dingen te vertellen. Minstens even belangwekkend is zijn evaluatieve conclusie: doordat de politieke concerns de hand hebben gelegd op de uit de verzuilingsperiode stammende cultuurpact-privileges, vindt een reductie plaats van 'de brede waaier aan visies op cultuur en welzijn'. Andere, nieuwe wensen krijgen geen kans, ondanks het feit dat de levensbeschouwelijke kaart er inmiddels heel anders is gaan uitzien. De politieke concerns houden de macht, de zittende beleidsmensen hoeven geen verantwoording meer af te leggen en hoeven bij falen de plaats niet te ruimen voor anderen. 'Daarmee verliest de democratie in Vlaanderen een van haar hoekstenen (p. 77).

Zoekend naar een oplossing laat Huyse achtereenvolgens drie alternatieven de revue passeren. Ten eerste, de oligopolistische macht van de politieke concerns kan worden gebroken door oligopolie te verruilen voor een volstrekt vrije markt. Het is echter zeer de vraag of in de concurrentieslag die dan ontbrandt de politieke concerns door de machtsconcentratie waarover zij ook na opheffing van de cultuurpacten nog beschikken niet opnieuw als overwinnaar uit de strijd zullen komen. Tweede alternatief: de oligopolies worden uitgeschakeld door 'uitschakeling tout court van de non-profitmarkt, door overdracht van een aantal activiteiten van de particuliere naar de publieke sector' (p. 89). Maar dan dreigt het gevaar van bureaucratisering, en vooral: wat verandert er dan werkelijk, aangezien de politieke concerns immers diepe wortels hebben geschoten in het staatsapparaat? Alternatief nummer drie zou inhouden dat de macht werd overgedragen aan de professionele werkers, zoals dat in Nederland veelal gebeurd is. Voordeel daarvan is dat de deskundigheid dan voorrang krijgt boven groepsbelangen; nadeel is dat, zoals het Nederlandse voorbeeld leert, de macht aan de professionals het einde van de kostenbeheersing kan betekenen.

Wat dan? Huyse meent dat er al heel veel gewonnen is als de grenzen van de politieke concerns met enerzijds de commercie en anderzijds de overheid scherper getrokken zouden worden. Veel woekering van macht zou daardoor kunnen worden opgeruimd. Vervolgens is er 'behoefte aan een nieuw type van samenwerkingsverband tussen de producenten in welzijns- en cultuurland en de overheid, dat geen ruimte laat voor de vorming van oligopolies' (p. 95). Uiteraard mag dat niet betekenen dat daarmee de weg wordt vrijgemaakt voor een anarchistisch erkennings- en subsidiebeleid. Koersend tussen oligopolie en anarchie pleit Huyse voor een 'gesponsord pluralisme'. Gesponsord betekent hier dat voor erkenning en subsidiëring slechts in aanmerking komt wie beantwoordt aan bepaalde criteria; pluralisme 'staat hier voor het streven naar respect voor de actuele waardenverscheidenheid in de samenleving'. Een en ander komt er op neer dat Huyse de criteria voor erkenning en subsidie zodanig gewijzigd wil zien dat niet alleen de huidige oligopolies aan bod kunnen komen, maar alle instanties die een 'maatschappelijk waardevolle bijdrage' leveren. Maatschappelijk waardevol zijn dan 'organisaties die via hun activiteiten in de behartiging van beroepsbelangen, het welzijns- en cultureel werk de ontwikkeling van de democratische verzorgingsstaat bevorderen. Dat houdt in dat hun diensten aan bepaalde kwaliteitseisen voldoen en in hun werking respect tonen voor de fundamentele democratiecodes en rechtsbeginselen' (p. 96). Even later worden de criteria nog eens omschreven als kwaliteit, interne democratie en respect voor rechtsbeginselen (p. 98).

Dat ik dit boekje zo uitgebreid heb geresumeerd, komt niet doordat de schrijver mij restloos zou hebben overtuigd, maar door het feit dat hij zo uitstekend weet te schrijven. De man heeft niet alleen iets te zeggen, hij zegt het bovendien op een zeer pakkende manier.

Maakt men zich los uit deze literaire geboeidheid, dan rijzen, wat mij betreft, de volgende bedenkingen. Ten eerste: De kwalificatie 'politiek concern' geldt ongetwijfeld voor de erfenamen der verzuiling en plaatst hen in een verhelderend licht; dat is de grote verdien-

ste van dit essay. Maar geldt precies diezelfde kwalificatie niet evenzeer voor de laatste fase van de zuil die eraan vooraf ging? Was ook dat niet reeds een politiek concern? Zo ja, dan markeert het woord niet het verschil tussen de zuil en zijn opvolger.

Ten tweede: het meest wezenlijke verschil met de economische concerns lijkt mij dat de zuilen als politieke-concerns-met-een-levensbeschouwelijke-legitimatie er in geslaagd zijn voor zichzelf in de Belgische pactwetgeving hoogst interessante juridische privileges te verwerven. Die privileges konden vervolgens geruis- en moeiteeloos door hun erfgenamen worden overgenomen. Wat Huyse hier beschrijft lijkt daarom een schoolvoorbeeld van wat in de sociologische literatuur de Weber-Michelsthese wordt genoemd: Op charismatisch leiderschap berustende structuren gaan op den duur automatisch over in oligarchische structuren zonder meer. Aldus gezien is wat in België gebeurd is niets bijzonders en behoeft de overgang van levensschouwelijk verankerd politiek concern (de zuil) naar profaan politiek concern (zijn erfgenaam) geen aparte verklaring meer. Wat wel nog verklaring behoeft, is de vraag waarom – en in hoeverre – het in Nederland anders is gegaan. Dat Huyse die vraag niet behandelt kan hem geenszins worden verweten. Hij heeft een ander boek geschreven, een heel boeiend boek dat bovendien uitnodigt tot een nieuwe vergelijking tussen wat in België en wat in Nederland met de zuilen is gebeurd.

Daarvoor – en in het algemeen voor de Nederlandse lezer – zou het nuttig zijn geweest als dit boekje vergezeld was gegaan van een lijst waarin de afkortingen worden verklaard. Een naam als Agalev, om een voorbeeld te noemen, roept bij de gemiddelde Nederlander waarschijnlijk eerder associatie op met een Russische choreograaf dan met een Vlaamse politieke partij.

J.M.G. Thurlings

Ed Simons en Lodewijk Winkeler, *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945*. Arbor, Baarn 1987, 504 p.

Reeds in 1971 suggereerde de Nederlandse socioloog J. Thurlings in zijn boek *De wankelende zuil* dat de turbulente en ook internationaal veelbesproken ontwikkelingen binnen het Nederlandse katholicisme niet losstonden van de groeiende invloed van progressieve theologen en intellectuelen op het kerkelijk beleid. Aan deze hypothese, die onder andere werd opgepikt door W. Goddijn in *De beheerste kerk* (1973), gaven de socioloog Ed Simons en de theoloog Lodewijk Winkeler een meer algemene draagwijdte in hun samen geschreven en onlangs gepubliceerde proefschrift *Het verraad der clercken*. In hun visie speelde de Nederlandse katholieke intelligentsia niet alleen een belangrijke rol in het proces van kerkvernieuwing, maar bepaalde ze ook in niet geringe mate een aantal discussies binnen de katholieke zuil. De empirische bewijskracht voor deze stelling zoeken ze voor eerst in een nauwgezette analyse van de standpunten van de toonaangevende Nederlandse katholieke intellectuelen in de periode 1945-1975. Vier thema's krijgen de aandacht: priesters en leken in de kerk, oecumene (twee binnenkerkelijke issues), moraal en geestelijke gezondheidszorg en de zogenaamde k-discussie over het levensbeschouwelijk karakter van organisaties behorende tot de katholieke zuil (twee onderwerpen die zowel raken aan de kerk als aan de zuil in het algemeen). Vervolgens onderzoeken ze de mogelijke invloed van de bestudeerde groep op enerzijds het beleid van de bisschoppen en van een aantal zuilorganisaties en anderzijds de katholieke publieke opinie. Om hun mogelijke change agent-rol binnen het georganiseerde katholicisme in kaart te brengen, inventariseren de auteurs de door intellectuelen waargenomen bestuurs- en adviesfuncties in kerkelijke en zuilorganisaties. De vraag of er binnen de bestudeerde groep ook opinieleiders en

netwerken of sociale kringen aanwezig waren, pogen ze te beantwoorden aan de hand van een citatie- respectievelijk netwerkanalyse. Wat leert nu deze studie over de rol van de intellectuelen in het proces van ver(ont)zuiling? Uit de inhoudsanalyse blijkt alvast dat de bestudeerde groep de kerkelijke hiërarchie steeds een paar stappen voor was in de evolutie van volkskerk naar denominatie. Deze voorhoederol verdoemde de intellectuelen niet meteen tot een louter schriftuurlijk bestaan in de kerkelijke marge. Eind jaren zestig kregen hun progressieve opvattingen in tegendeel ruimschoots gehoor op het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie. De bisschoppelijke wisseling van de wacht in het begin van de jaren zeventig maakte de mede onder de intellectuele impuls doorgevoerde veranderingen echter goeddeels ongedaan. Deze gang van zaken is symptomatisch voor 'de macht van de intelligentsia': intellectuelen kunnen wel een zekere invloed uitoefenen, maar de feitelijke (bestuurs)macht ligt meestal elders. Vaak willen intellectuelen trouwens niet 'de handen bevuilden'. Ook Simons en Winkeler stellen vast dat ze vrijblijvende adviesfuncties verkriegen boven harde bestuursposities.

De stellingen van onder anderen Goddijn en Thurlings worden door dit onderzoek dus ten dele bevestigd. Of ze, zoals de auteurs suggereren, ook gelden voor de katholieke zuil in haar geheel, valt nog te bezien. De auteurs wijden een volledig hoofdstuk aan de meer algemene invloed van de bestudeerde groep intellectuelen, maar noemen het terecht 'een terreinverkenning'. Ze houden het immers bij een ruwe diagnose van een aantal bekende invloedskanalen: onderwijs, media, informele groepsvorming en de zuil zelf. Harde bewijzen voor de mogelijke 'ideële macht' van de intellectuelen blijven uit. Ze kunnen trouwens wellicht enkel geleverd worden middels gedetailleerde studies. Die moeten dan meteen ook uitwijzen of de vanuit strikt-kerkelijk oogpunt progressieve opvattingen van de intellectuelen soms niet achterop hinkten bij het gedachtengoed van andere katholieke bevolkingsgroepen. Simons en Winkeler suggereren immers zelf meermaals dat de intellectuelen zich niet binnen een maatschappelijk vacuüm bewogen. 'Zij brachten bepaalde onderwerpen pas ter sprake op een moment dat dit min of meer "kon"', zo heet het in de slotconclusie (p. 331). Naar aanleiding van de bundel *Onrust in de zielzorg* merken ze terecht op dat door intellectuelen vaak slechts de 'problemen, die deels al leven onder de mensen (...) worden geïnventariseerd en rationeel geordend' (p. 254). Ook de strikt 'ideële macht' en de voorhoederol van de spraakmakende intelligentsia blijven dus beperkt. Vaak kaarten 'the men of ideas' op het publieke forum enkel ideeën aan die reeds langer bestaan, of stellen ze problemen ter discussie die samenhangen met lopende structurele maatschappelijke veranderingen. De denkers (be)denken kortom meestal slechts het maatschappelijk denkbare (doen ze dat niet, dan heten ze ... utopisten). Hun eigen bijdrage bestaat in het leggen van verbanden of het klaarstellen en duiden van problemen, dus in het articuleren van wat binnen de samenleving reeds leeft aan opinies, gevoelens, waarden, enzovoort. Voor zover deze 'bovenbouw' verknoopt is met de sociostructurele 'onderbouw', kunnen de intellectuelen de lopende culturele trends lang niet altijd ombuigen in de door hen gewenste richting. Zo gaven bij voorbeeld de Nederlandse katholieke intellectuelen in de jaren vijftig en zestig trefzekere interpretaties van de dalende kerksheid die niet zelden eindigden op een pleidooi voor veranderingen binnen de moederkerk. Nog afgezien van hun binnenkerkelijke onmacht, slaagden ze er helemaal niet in het proces van secularisatie af te remmen, laat staan te stoppen.

Simons en Winkeler relativeren zoals gezegd meermaal zelf 'de macht van de intelligentsia'. Wanneer ze de bredere maatschappelijke veranderingen in de bestudeerde periode nader hadden doorgelicht, zou hun eindverdict daarover wellicht nog sceptischer hebben geklonken. Nu besluiten ze hun lezenswaardig onderzoek met een aan Merton ontleende typering van 'de' intellectueel: 'De rol van de intellectuelen is altijd een *role in*

tension, een rol in het spanningsveld tussen wetenschap en levensovertuiging. Het combineren van het kritische karakter van de wetenschappelijke attitude en de geëngageerde overgave aan een levensovertuiging zal voor veel personen in onze onderzoeksgroep aanleiding hebben gegeven tot een emotievolle innerlijke tweestrijd' (p. 334). Wellicht is het leren leven met de eigen maatschappelijke onmacht (in alle betekenissen van het woord) voor vele intellectuelen niet minder problematisch dan deze spanning tussen wetenschap en 'ideologie'.

Rudi Laermans

J. Peters en O. Schreuder, **Katholiek en Protestant. Een historisch en contemporair onderzoek naar confessionele culturen**. Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen 1987, 226 p.

In de serie 'Sociaal-culturele Ontwikkelingen in Nederland' van het ITS verscheen onlangs het tweede deel in de vorm van een aan de in 1986 overleden godsdienstsocioloog De Loor opgedragen onderzoek naar confessionele culturen in Nederland, een thema dat door De Loor werd geïnitieerd, maar niet meer door hem kon worden uitgewerkt. Dat wordt nu gedaan door Peters en Schreuder, mede op basis van gegevens uit een representatieve enquête uit 1979 (en uit 1985 voor sommige gegevens). Bij confessionele culturen moeten we concreet denken aan vier groepen: de (rooms-)katholieken, de hervormden, de synodaal gereformeerden en de overige gereformeerden, in totaal 557 personen in de enquête van 1979 en 1503 in die van 1985. Voordat deze culturen onderling op een aantal empirische kenmerken worden bekeken en vergeleken, geven de auteurs een uitvoerig historisch verhaal over deze confessionele culturen met behulp van Weber en Troeltsch en de historici Heiler en Biéler. De auteurs pretenderen geen afgerond historisch verhaal te brengen (dat kunnen historici beter doen), maar een schets op hoofdlijnen om de hedendaagse religieuze/confessionele culturen te kunnen plaatsen tegen de achtergrond van historische veranderingen. Daartoe wordt allereerst het katholicisme als traditionele sacrale religie geschetst vanaf de aanvang van de nieuwe tijd (de 16e eeuw) en vervolgens één van de reacties daarop, het calvinisme als moderne desacrale religie. In deze schets gaat het niet primair om de strikt religieuze inspiratie van katholicisme en calvinisme, maar om de houdingen van deze godsdienstige groeperingen tegenover de vele segmenten van het menselijk leven en samenleven. Het traditionele sacrale katholicisme als een 'complexio oppositorum' (Heiler) staat in schril contrast met de calvinistische keuze in de richting van nationalisering en secularisering (Weber en Troeltsch). Beide religieuze grondinspiraties, alsmede het erasmianisme van de regenten, kenmerken het 16e eeuwse Nederland. Vanaf de calvinistische overwinning op de Spaanse overheersing en het begin van de Gouden Eeuw (1619) gaat het calvinisme in ons land een grote rol spelen.

De auteurs gaan vervolgens met grote stappen door de vaderlandse godsdienstgeschiedenis: Revolutie en Reformatie (16e eeuw), de Gouden Eeuw (17e eeuw), de burgerlijke dominantie en de Verlichting (18e eeuw), de 19e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw van de dechristianisering van de arbeidersklasse en de vorming van de 'burgerlijke religie', die tevens een geestelijke en maatschappelijke polarisering inhoudt: orthodoxie versus vrijzinnigheid. In de moderne tijd wordt de relatie tussen katholieken en protestanten gekenmerkt door de emancipatiebewegingen van de katholieken en gereformeerden en de verregaande verzuiling van confessionele en levensbeschouwelijk-politieke groeperingen. Het polarisatieproces in de 19e eeuw betrof de protestanten en ging aan de katholieken voorbij. Wel wordt steeds duidelijker de geestelijke dichotomie tussen gelovigen en

ongelovigen zichtbaar en neemt de onkerkelijkheid grote vormen aan. De laatste periode die de auteurs behandelen geldt deze eeuw vanaf de jaren zestig: de tijd van de culturele revolutie, maatschappelijke waardenveranderingen, het voortgaande secularisatieproces (onder andere de kerkelijke uittocht) en de toenadering tussen de confessies (oecumene, Samen-op-weg beweging tussen hervormden en gereformeerden). Het is de tijd van de ingrijpende veranderingen in kerk en geloof, vooral bij de hervormden en katholieken, de twee grootste kerken in ons land. Rond 1980 wordt deze historische schets afgesloten, een periode waarover ook empirisch materiaal voorhanden is (mede door het Nijmeegse onderzoeksprogramma 'Secularisering en Ontzuiling in Nederland'). Inmiddels kunnen vragen naar godsdienstigheid, kerkbinding en binding aan eigen maatschappelijke organisaties, waardenoriëntaties en opvattingen over politiek, economie en ethiek, per confessionele cultuur beantwoord en onderling vergeleken worden, onder andere met gebruikmaking van een meerdimensionale ontvouwingsanalyse die een soort geestelijke kaart van de confessionele groepen in Nederland oplevert. Aldus krijgen we een gedetailleerd empirisch beeld van de confessionele culturen anno 1980. Gegevens die ook in diverse andere publikaties van het Nijmeegse SON-project terug te vinden zijn, zij het in dit boek geplaatst in de thematiek van de confessionele culturen katholiek-protestant, voorafgegaan door een historische schets van deze culturen.

De auteurs besluiten hun analyse met enkele globale gevolgtrekkingen, waarbij opvalt dat de religieus-culturele scheidslijn niet langer ligt tussen katholieken en protestanten, maar tussen katholieken en hervormden enerzijds en alle gereformeerden anderzijds. 'Wie in Nederland anno nu naar de "homo religiosus" zoekt, heeft de meeste kans hem in gereformeerde kringen te vinden. Katholieken en hervormden verschijnen in vergelijking daarmee over de gehele lijn als meer geseculariseerde christenen: hun geloof is beduidend slapper, het heeft minder met het leven van alledag te maken, de kerkbinding en de zuiltrouw zijn eveneens sterk ondergraven' (p. 189). Uiteraard zijn er op een aantal punten ook overlappingen tussen de vier confessies, maar ook maatschappelijk en politiek onderscheiden de gereformeerden zich als conservatiever (met name ten aanzien van pro-life houdingen bij abortus, euthanasie en dergelijke) dan de katholieken en hervormden. Dit betekent volgens de auteurs, dat de gereformeerden het sterkst de historische continuïteit van de vaderlandse traditie hebben voortgezet, hoewel het (orthodoxe) calvinisme in Nederland steeds een minderheidsverschijnsel is gebleven. Zijn de gereformeerden aan 'de veralledaagsing van het charisma' (Weber) grotendeels ontkomen, dat geldt niet voor de zich sterk aanpassende hervormden en katholieken, waarbinnen vrijwel alle sporen van de geschiedenis verloren zijn gegaan. Katholieken en hervormden staan qua sociaal klimaat op één lijn en de katholieken kunnen thans zelfs als de meest geseculariseerde christenen van Nederland gekenmerkt worden (p. 194). Het gespleten karakter van onze nationale identiteit (de confessionele groepen tegenover elkaar) heeft zich inmiddels veranderd in de tegenstelling tussen gelovige en kerkelijke Nederlanders enerzijds en ongelovigen en onkerkelijken anderzijds.

Katholiek en protestant is een studie naar nationale confessionele culturen in de sociologische onderzoekstraditie van werk van Herberg en Lenski (USA), Schmidtchen (BRD) en in ons land van Kruijt en Banning. Confessionele karakteristieken lijken zich door de tijd heen te handhaven, zij het dat er grote veranderingen in de afzonderlijke confessionele culturen kunnen optreden. Peters en Schreuder geven een zeer globale historische schets (te beoordelen door historici) en baseren hun empirische bevindingen grotendeels op een deelpopulatie van een representatieve enquête uit 1979 (N=circa 1000), waarbij de confessionele deelpopulatie (N= 557) nog is onderverdeeld naar kernleden, modale leden en randleden. Daarbij worden de vergelijkingsaantallen wel erg gering en zijn wellicht de

binnenkerkelijke 'extremen' niet meer zichtbaar met als globaal resultaat dat de hervormden en katholieken zo apart komen te staan van alle gereformeerden. De kerkelijk-gelovige werkelijkheid is natuurlijk veel genuanceerder. Niettemin lenen deze globale data zich wel voor een schets die licht werpt op het bestaan en voortbestaan van confessionele culturen in Nederland anno 1980. De interessante vraag die het boek ongetwijfeld oproept is die naar de komende ontwikkelingen van de confessionele culturen in onze pluralistische, geseculariseerde samenleving, waarin de grote confessionele culturen inmiddels in hoge mate zelf zijn geseculariseerd (op de gereformeerden na) en waarin de confessionele culturen tezamen binnen afzienbare tijd een minderheid zullen vormen.

Henri W.A. Hilhorst

G. Dekker, Godsdiens en samenleving. Inleiding tot de studie van de godsdienssociologie. Kok, Kampen 1987, 247 p.

Voor deze nieuwe inleiding heeft Dekker een origineel procédé gekozen. Zijn eigen tekst staat op de rechterpagina's terwijl op de linkerbladzijden andere auteurs aan het woord worden gelaten, ter illustratie, aanvulling of ondersteuning van het eigen betoog. Mij sprak dat wel aan; daardoor worden immers de uiteenzettingen op een herkenbare wijze in een traditie geplaatst, hetgeen overtuigender werkt dan een reeks van voetnoten. Die ontbreken overigens evenmin.

De opzet is systematisch. Het boek bestaat uit een methodisch, een systematisch en een historisch deel. In het eerste wordt ingegaan op de sociologische benadering van de werkelijkheid en de godsdienssociologische benadering van kerk en godsdiens. Ook wordt de ontwikkeling van discipline en subdiscipline summier geschetst en ingegaan op de relatie tussen sociologie en theologie. In het systematisch deel komen achtereenvolgens samenleving, godsdiens, kerk en hun onderlinge relaties aan de orde. Daarmee zijn we op bijna de helft van het boek. In het resterende, historische deel staan de 'ontwikkelingen' centraal: de wording van de moderne samenleving, de veranderingen in plaats, aard en betekenis van godsdiens en kerk, de 'groei' van de kerkelijke organisatie, de ontkerkelijking, het aanpassingsdilemma van de kerken en de vraag of de godsdiensstigheid verdwijnt of verandert. Een korte beschouwing over de toekomst van godsdiens en kerk sluit het boek af.

In opzet en uitwerking wordt een onderwijsprobleem zichtbaar. In het algemeen is de ruimte die aan vakken besteed kan worden, ingeperkt, zodat men, zeker in inleidingen, veelal niet verder kan komen dan enkele hoofdlijnen die dan nog summier moeten worden behandeld. Dat geldt wellicht nog sterker bij vakken die, hoe belangrijk ook, binnen een opleiding als marginaal beschouwd worden. Woekeren met de ruimte is dan pure noodzaak: hoe vertel ik het zo beknopt mogelijk en wat kan er eventueel nog gemist worden. Dat leidt onvermijdelijk tot indikking, die de verwerkbaarheid van de leesstof door de student nadelig beïnvloedt. In bijna elke zin wordt nieuwe informatie geboden, waarvan maar weinig kan worden gemist.

Gegeven deze beperkingen en risico's kan toch gezegd worden dat Dekker een leesbaar boek heeft geschreven. De bruikbaarheid ervan zal worden vergroot als het gebruikt wordt als handvat bij een reeks colleges, waarin sommige punten uitvoeriger kunnen worden toegelicht. Het is een betrouwbare gids, up to date wat betreft de onderzoeksliteratuur. Het zal zijn weg dan ook wel vinden.

L. Laeyendecker

G.P. Noordzij, K.J. Hoeksema, J. Hegeman en M. Lok, **Hoe zoeken wij dat uit? Een praktische handleiding voor doelgericht onderzoek in teamverband**. Coutinho, Muiderberg 1987, 166 p.

Voor het uitvoeren van een onderzoek zijn diverse methodologische handboeken beschikbaar. Daarin wordt met name ingegaan op de methodische en technische aspecten van een onderzoek. Zij geven richtlijnen voor de opzet of uitvoering van het onderzoek, dan wel voor de onderbouwing van de keuzes die in het onderzoek zijn gemaakt. In veel gevallen is het uit te voeren onderzoek echter niet een 'eenzaam avontuur'. Steeds meer is het een bezigheid waaraan door een team wordt gewerkt. Met name is dit heel vaak het geval in leeronderzoeken. Veel studenten raken bekend met de praktijk van het onderzoek doen via het werken in groepsverband. Dit groepswerk krijgt in de methodologische handboeken doorgaans weinig aandacht. In *Hoe zoeken wij dat uit* staan een drietal basisvaardigheden centraal die met onderzoeken in teamverband samenhangen: het redeneren en argumenteren, het vergaderen en discussiëren, het uitvoeren van het onderzoek.

In het inleidend hoofdstuk wordt benadrukt dat onderzoek doen doelmatig werken betekent, in die zin, dat deze vaardigheden in onderlinge samenhang moeten worden gerealiseerd.

In hoofdstuk 2 staat het redeneren centraal. Het onderzoeksteam moet daartoe over bepaalde vaardigheden beschikken die te maken hebben met het begrijpelijk en overtuigend weergeven van wat men beweert. Het gaat hier om interpretatievaardigheden met betrekking tot de bedoeling van wat beweerd wordt, waarbij enerzijds preciseren en anderzijds specificeren van wat men beoogt te beweren belangrijk is. Daarnaast zijn allerlei technieken van belang om een bepaalde redenering overtuigingskracht te geven. De auteurs vatten het voorgaande samen in enkele gedragsregels voor het interpreteren en argumenteren. Ten slotte gaan zij in dit hoofdstuk in op de rol van de theorie in het betoog. Gelet op de context van het onderzoek doen, is aan dit laatste nogal summier aandacht geschonken.

In hoofdstuk 3 komt hetzelfde thema vanuit een ander gezichtspunt aan bod. Het redeneren en argumenteren betekent in samenwerkingsprojecten dat er heel wat vergaderd en gedebatteerd wordt en dat er meermalen besluiten genomen moeten worden met betrekking tot wat er te doen staat. In dit vooral praktisch uitgewerkte hoofdstuk gaan de auteurs in op discussie- en vergadertechnieken. Zij schenken aandacht aan de verschillende functies die door de groepsleden moeten worden vervuld om de discussie op zinnige wijze te sturen, aan de methoden om tot besluitvorming te komen, aan het faseren van het debat; regels worden gegeven voor het deelnemen aan een debat. Wat de vergadertechnieken betreft komt de rol van de voorzitter aan bod en de vuistregels waar deze zich aan moet houden. Daarnaast wordt de functie van de agenda besproken. Opmerkelijk is dat de auteurs weinig aandacht schenken aan de voorbereiding van de vergadering of aan de discussie door middel van papers en memo's die de groepsleden schrijven met betrekking tot de diverse activiteiten in het onderzoek.

In hoofdstuk 4 staan de onderzoeksvaardigheden centraal. Het gaat hier niet om de methoden en technieken, maar juist om de organisatorische aspecten van het onderzoek. Het opstellen van een onderzoeksofzet en het uitvoeren van het onderzoek worden hier stapsgewijs toegelicht en in overzichtelijke schema's weergegeven. Ten slotte bespreken de auteurs het rapporteren.

Hoofdstuk 5 bestaat uit een leidraad voor het werken in groepsverband, waarbij voor elk thema staat aangegeven waar in het boek daarop verder wordt ingegaan.

De onderwerpen die in dit boek besproken worden zijn niet nieuw. Op elk van deze ter-

reinen kan men meerdere titels vinden waarin uitgebreider en dieper op het betreffende thema wordt ingegaan. Het aantrekkelijke van dit boek is dat het een en ander bij elkaar is gezet. De betreffende onderwerpen zijn helder beschreven en van duidelijke voorbeelden voorzien. De diverse overzichten maken het tot een nuttig en handig naslagwerkje voor projectleiders om op het spoor te komen van tekortkomingen in de samenwerking van de onderzoeksgroep. Het boek kan een belangrijke rol vervullen in allerlei onderwijssituaties waarin studenten leren samen te werken en hun bevindingen in rapporten weer te geven. Aan het boek zijn voorbeelden, opdrachten en oefeningen toegevoegd met antwoorden en uitwerkingen hiervan. Door de voorbeelden en opdrachten kan men dit boek goed gebruiken als werk- en oefenboek waarmee een discussie- of onderzoeksgroep zich de besproken vaardigheden kan eigen maken.

Fred Wester

J.M. Kersloot en S. Musterd, *Leefbaarheid en drugs in Amsterdam: de spreiding van drugsscenes óver, en de relatie met de leefbaarheid in de stad*. Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam 1987, 155 p.

Drugsgebruik en allerlei vormen van overlast die dat meebrengt, zijn vast terugkerende elementen in de omschrijvingen van de grote stadsproblematiek. En als er iets is waar iedereen van overtuigd is dat Amsterdam "t heeft", dan zijn het wel drugs. De drugsproblematiek vormt één van de grote struikelblokken bij het nationaal en internationaal oppoetsen van het hoofdstedelijk imago.

In het streven naar een gecoördineerd drugsbeleid laat de gemeente Amsterdam onderzoek doen naar de drugsproblematiek. Het Instituut voor Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam verricht in dat kader een 'monitoronderzoek' naar veranderingen in buurten in de stad, met name wat betreft 'leefbaarheid' in het algemeen en de perceptie van drugsgebruik en het ondervinden van overlast in het bijzonder. Kersloot en Musterd hebben over de eerste fase van dit onderzoek gerapporteerd in het boek *Leefbaarheid en drugs in Amsterdam*. Het is gebaseerd op 2700 telefonische enquêtes en de verwerking van allerlei op het niveau van buurtcombinaties voor handen zijnde statistisch materiaal. De rapportage betreft een momentopname, veranderingen kunnen gemeten worden wanneer het onderzoek herhaald wordt.

Het onderzoek is niet gericht op het drugsgebruik en de drugsgebruikers, maar op de perceptie daarvan door bewoners. Kersloot en Musterd trachten op het spoor te komen hoe het drugsgebruik en de ervaren overlast verspreid zijn over Amsterdam; hoe die ruimtelijke spreiding samenhangt met andere leefbaarheidsaspecten; welke categorieën bewoners met name overlast ervaren en of er buurten zijn waar sprake is van een cumulatief van problemen. De nadruk in het onderzoek ligt op het opstellen van een typologie van buurten op basis van een aantal kerngegevens: de mate van perceptie van drugsgebruik, de ligging van de buurt, de mutatiegraad van de bewoners, de status van de bevolking (voor wie de nogal achterhaalde indicator opleidingsniveau is gehanteerd) en de mate van bouwactiviteiten. Na het onderscheiden van elf typen buurten kunnen deze vervolgens eindeloos met elkaar vergeleken worden. Daar geven Kersloot en Musterd zich ook enthousiast aan over. De resultaten zijn weinig bemoedigend als het er om gaat een scherper inzicht te krijgen in de vraag waarom de ene buurt meer geconfronteerd wordt met drugs dan de andere.

De meest heldere en ook de meest voorspelbare conclusies worden getrokken op basis van de meest algemene gegevens. Het ruimtelijke spreidingspatroon van de perceptie van

drugs laat zien dat dit het hoogst is in de binnenstad, de negentiende-eeuwse wijken en het 'oude' deel van de Bijlmermeer. Het patroon komt in sterke mate overeen met de bevindingen van de Amsterdamse politie, gebaseerd op het aantal aangehouden drugsdealers. Evenmin verrassend is dat mensen vooral drugs 'zien' in openbare ruimtes en de fameuze Amsterdamse 'coffee-shops'. Kortom drugs worden gezien in gebieden waar ontmoetingsplaatsen en 'voorzieningen' zijn.

Aardiger zijn de uitkomsten over wie het drugsgebruik zien: ouderen en buitenlanders zien het veel minder en ervaren de minste overlast; jongeren tot 30 jaar zien het wel veel meer, maar ervaren relatief weinig overlast; de leeftijdsgroep van 30 tot 35 jaar, de hoogopgeleiden en, wat de schrijvers zo noemen, de 'yuppie-achtigen' zien drugsgebruik het meest en vinden het ook het meest storend. De meer verfijnde statistische analyse levert verder weinig informatie op: drugs worden veel gezien in buurten met een relatief lage waardering van de woonkwaliteit, waar meerdere leefbaarheidsproblemen voorkomen, waar sprake is van een geringe buurtcohesie, enzovoorts. En, op al die gevonden verbanden zijn dan weer uitzonderingen te vinden.

Hoe verder de lezer in het boek vordert, hoe meer zijn zicht op de uitkomsten door de statistische exercities vertroebeld raakt. De elf typen buurten die Kerslout en Musterd onderscheiden, zullen er ongetwijfeld op basis van hun statistische analyses uit komen, maar voor iedereen die Amsterdam kent is het hoogst verwarrend. Wie had ooit gedacht dat de Apollolaan en de Witte de Withstraat nog eens tot één en hetzelfde type buurt zouden worden gerekend; óf de grachtengordel tussen de Leidsestraat en de Amstel en de Transvaalbuurt; óf de Westelijke Eilanden en de Constantijn Huygensstraat?

Wanneer zo heterogeen samengestelde typen te voorschijn komen, zou dat aanleiding moeten zijn eens naar andere indicatoren te kijken. De schrijvers laten zich echter niets gelegen aan dat soort alledaagse kennis van de stad. Zij geven hun buurttypen dan ook een nummer en geen naam. Vervolgens wordt er dan wel over een type uitspraken gedaan. Wanneer de lezer zich dan nog herinnert welke concrete buurten daartoe behoren, zijn die uitspraken nogal opmerkelijk. Zo blijken er in de Leidsebuurt weinig uitgaansmogelijkheden te zijn, zelfs onvoldoende cafés, de Grachtengordel tussen Leidsestraat en Amstel neemt een tussenpositie in op de woonmilieuladder, er blijkt een hoge concentratie van prostitutie te zijn in de Constantijn Huygensstraat en omgeving en de Concertgebouwboulevard laat een weinig stedelijk beeld zien. De twijfel slaat toe over het feit dat je als lezer in dezelfde stad woont als waar Kerslout en Musterd hun onderzoek doen. Het betekent dat de interpretatie van de resultaten in sterke mate bemoeilijkt wordt. Waar de verwarring aan toe te schrijven is, is niet geheel duidelijk. Ligt het aan het aggregatieniveau van de gegevens, aan de wijze van het materiaal verzamelen of aan de presentatie van het onderzoeksmateriaal? In ieder geval wordt het boek volstrekt onleesbaar in de latere hoofdstukken.

Ondanks de 2700 enquêtes waarin 52 vragen zijn gesteld, ondanks het uitgebreide gebruik van statistisch materiaal dragen Kerslout en Musterd weinig bij aan het inzicht in de drugsproblematiek in Amsterdam. Om verder te onderzoeken waarom en in welke buurten de drugscene zich vestigt en hoe zij zich verplaatst, is ander onderzoek noodzakelijk. Het onderzoek attendeert wel op interessante verschillen in de wijze waarop de aanwezigheid van drugsgebruik ervaren wordt. Om die verschillen begrijpelijk en verklaarbaar te maken, is echter ook ander onderzoek noodzakelijk (wat overigens voor een deel ook binnen het genoemde project gebeurt). Op basis van deze rapportage kan ik er niet van overtuigd zijn dat het herhalen van het onderzoek, de 'monitoring', in de toekomst wél zal bijdragen aan een beter inzicht in de Amsterdamse drugsproblematiek.

Gerard Anderiesen

I.P. Spruit en F. Tazelaar (red.), **Leven met werkloosheid**. Wolters-Noordhoff, Groningen 1987, 212 p.

Hoewel de massale werkloosheid één van de grootste maatschappelijke problemen is waar Nederland op het moment mee kampt, is de kennis hierover verhoudingsgewijs gering. We weten niet eens hoeveel mensen er in Nederland werkloos zijn, laat staan dat we veel weten over de maatschappelijke structurering van werkloosheid, de oorzaken en de gevolgen ervan. Echter, sinds is komen vast te staan dat de huidige werkloosheid geen snel voorbijgaand verschijnsel is, maar dat massale werkloosheid permanent is in onze maatschappij, neemt de wetenschappelijke belangstelling voor werkloosheid sterk toe.

Onlangs verscheen bij Wolters-Noordhoff de bundel *Leven met werkloosheid*. Achttien overwegend sociaal-wetenschappelijk onderzoekers presenteren hierin dertien artikelen over facetten van werkloosheid. Het eerste gedeelte van het boek handelt over reacties op werkloosheid, het tweede over verschillende categorieën werklozen. De belangrijkste conclusie die zich na lezing van het boek opdringt, is dat werkloosheid niet alleen een individueel, maar vooral een politiek en maatschappelijk probleem is. De meest uiteenlopende reacties op werkloosheid worden niet zozeer bemiddeld door individuele, alswel door politieke en maatschappelijke factoren. Bij voorbeeld het zoekgedrag van werklozen kan niet afdoende worden verklaard uit individuele kenmerken. Het blijkt dat de maatschappelijke context een belangrijke verklarende factor is. Dit betekent in concreto dat zoekgedrag van werklozen voornamelijk wordt bepaald door het tekort aan arbeidsplaatsen en de op de arbeidsmarkt werkzame selectie- en filterprocessen. Gezonde jonge Nederlandse mannen met een goede opleiding hebben de beste kans op een goede baan in de reguliere arbeidsmarkt. Hoe verder men van dit 'ondernemersideaal' af zit, hoe ongunstiger de arbeidsmarktpositie. Vrouwen en etnische groepen spannen wat dit betreft de kroon. De slechte arbeidsmarktpositie van etnische groepen blijkt voornamelijk terug te voeren op een cumulatie van selectie- en filtermechanismen. Ondernemingen blijken aan het in dienst nemen van etnische groepen de laagste prioriteit toe te kennen, buitenlandse arbeiders worden in de regel geweerd van bedrijfsscholing en bovendien blijkt de dienstverlening van Gewestelijke Arbeidsbureaus aan etnische groepen vaak zeer slecht. Dat het zoekgedrag van Turkse en Marokkaanse werklozen veel intensiever is dan van Nederlanders en dat bovendien hun mobiliteitsbereidheid groter is, kan niet meer voorkomen dat de werkloosheid in deze bevolkingsgroepen vier tot vijf keer zo hoog is dan onder Nederlanders.

Over het algemeen is het boek informatief. Het geeft een verhelderend beeld van Nederlands grootste maatschappelijk probleem op dit moment. Jammer is dat geen aandacht wordt besteed aan de zogenaamde cumulatieve of herhalingswerkloosheid. Uitstekende sociologische studies in de Bondsrepubliek hebben aangetoond dat dit aspect van permanente massale werkloosheid van minstens zo groot belang is als langdurige werkloosheid en voor betrokkenen vaak net zo schrijnend. Dergelijke studies waarschuwen dan ook voor een overheidsbeleid wat enkel is gericht op algemene mobiliteitsbevordering: het lost de werkloosheid niet op en vergroot de cumulatieve werkloosheid.

Daarmee komen we bij een laatste punt. Het boek blijft steken in de interpretatie van de werkloosheidssituatie en gaat grotendeels voorbij aan het onderzoeken van de voorwaarden waaronder de situatie van werklozen kan worden verbeterd. Een uitzondering hierop vormen de bijdragen van Ter Huurne en Van Dijkhuis-Potgieser en Kroft. Zij analyseren de jeugdwerkloosheid en het overheidsbeleid te dien aanzien. Ze laten zien dat de hoge jeugdwerkloosheid geen noodzakelijkheid is, maar mede het gevolg van falend beleid en politieke onwil de jeugdwerkloosheid massief te lijf te gaan. Hiermee leggen ze de

vinger op de zere plek en geven tegelijkertijd aan hoe de jeugdwerkloosheid wél significant kan worden verlaagd.

Wessel Visser

A.Th. Derksen, *Democratie op het niveau van nationale samenlevingen. Verklaringen en resultaten van empirisch onderzoek*. Dissertatie, Pressa Trajectina, Utrecht 1987, 159 p.

Op dit proefschrift is de Utrechtse socioloog A.Th. Derksen in 1987 gepromoveerd bij de Nijmeegse hoogleraar in de politicologie, J.W. Letterie. Het is een bewerking van een aantal eerdere publikaties, die alle betrekking hebben op de vraag 'waarom nationale samenlevingen variëren naar democratisch niveau'. De auteur heeft deze op zichzelf van elkaar onafhankelijke publikaties nu als een samenhangende studie willen presenteren. In feite worden in het boek nogal uiteenlopende benaderingen aan de orde gesteld. Het accent ligt op de economische verklaringswijze van democratie. Hoofdelement in deze verklaringswijze is dat er een positieve relatie zou bestaan tussen het economische ontwikkelingspeil van een land en het democratisch niveau van dat land. Tegen de achtergrond van deze vraagstelling volgen een aantal hoofdstukken met een uiteenlopend karakter elkaar op. Na een inleidend hoofdstuk hebben de drie daaropvolgende hoofdstukken expliciet betrekking op deze economische verklaringswijze. Na een verdere introductie van de theorie in hoofdstuk 2 volgt in hoofdstuk 3 een opsomming van een groot aantal uiteenlopende interpretaties van de vraag waarom economisch ontwikkelingspeil en democratisch niveau positief met elkaar zouden samenhangen. Daarbij wordt de conclusie van de auteur overigens niet duidelijk. Hoofdstuk 4 geeft een kort overzicht van het kwantitatief empirisch onderzoek met betrekking tot de economische verklaringswijze van democratie. Hier wordt met name ingegaan op de bekende kritiek dat het overwegend cross-sectionele onderzoek ernstige beperkingen heeft omdat het geen conclusies toelaat over de tijdsvolgorde van verschijnselen en dus ook niet over de causale relatie daartussen. Longitudinaal onderzoek kent deze beperking niet. In het verlengde hiervan pleit de auteur voor case-studies in afzonderlijke landen om meer gedetailleerd na te kunnen gaan in hoeverre de door de theorie voorspelde relaties zich voordoen.

Vervolgens worden drie korte case-studies gepresenteerd met betrekking tot de recente democratiseringsprocessen in Griekenland, Spanje en Portugal. De conclusie is dat met betrekking tot geen van deze drie landen de economische theorie een verklaring kan geven voor het democratiseringsproces. In hoofdstuk 6 wordt een historisch onderzoek gepresenteerd met betrekking tot de vraag of de democratiseringsbeweging in Nederland in het midden van de vorige eeuw werd gedragen door de opkomende klasse van moderne industriëlen. Dit bleek niet het geval te zijn. De auteur ziet hierin een weerlegging van de hypothese dat een eventuele relatie tussen economische ontwikkeling en democratie verklaard zou kunnen worden uit de democratische ijver van de vroeg-kapitalisten. In hoofdstuk 7 komen enkele benaderingen aan de orde die de geldigheid van de economische theorie sterk inperken. Zo stelt de zogenaamde dependenciatheorie dat de afhankelijkheid van ontwikkelingslanden van het rijke Westen ertoe leidt dat economische ontwikkeling zich juist niet verdraagt met democratiseringsprocessen. Deze theorie heeft echter nauwelijks een empirische basis.

In de laatste twee hoofdstukken komen twee alternatieve verklaringen aan de orde. In hoofdstuk 8 wordt ingegaan op de stelling dat het democratisch niveau van een land vooral veroorzaakt zou worden door zijn omvang. Ook voor deze verklaring is echter weinig

steun te vinden. In het laatste hoofdstuk ten slotte komt de vraag aan de orde in hoeverre democratiseringsprocessen worden beïnvloed door oorlogvoering. De stelling dat een verloren oorlog tot democratisering leidt, wordt verworpen.

De probleemstelling van dit proefschrift sluit aan bij een inmiddels respectabele traditie van de Nijmeegse politicologiebeoefening. Met name de proefschriften van Bertrand en van Van Snippenburg hadden betrekking op een gelijksoortige probleemstelling. Juist tegen deze achtergrond stelt deze studie echter teleur. De auteur pretendeert een aantal eerder verschenen artikelen omgewerkt te hebben tot een 'doorlopend en samenhangend' verhaal. Die pretentie wordt echter alleen maar waar gemaakt in de zin dat alle hoofdstukken in principe betrekking hebben op dezelfde algemene problematiek, namelijk hoe variaties in democratisch niveau tussen verschillende landen verklaard kunnen worden. Van een logische onderzoeksoptzet die de opbouw van het boek kan structureren is echter geen sprake. Daarvoor is het karakter van de verschillende hoofdstukken te verschillend en is de relatie tussen de hoofdstukken ook te onduidelijk. Het resultaat van dit alles is dat er te veel tegelijk overhoop gehaald wordt, zonder dat ergens een aspect van de probleemstelling wordt uitgediept. Bij de wijze waarop verschillende methoden van onderzoek als alternatieven in elkaars verlengde worden geplaatst (hoofdstuk 4), pleit Derksen voor de toepassing van case-studies, waarin meer gedetailleerd kan worden ingegaan op de vraag in hoeverre economische ontwikkelingen ook werkelijk democratiseringsprocessen kunnen verklaren. Als case-studies presenteert hij vervolgens een beschrijving van de val van het Griekse kolonelsregime, de Anjerrevolutie in Portugal en de democratisering in Spanje na de dood van Franco. In alle drie de gevallen komt hij tot de conclusie dat de economische ontwikkeling niet werkelijk een verklaring kan geven voor de democratiseringsbeweging. Dergelijke case-studies zijn ongetwijfeld nuttig, maar ik betwijfel of deze logisch in het verlengde liggen van het traditionele onderzoek naar de invloed van economische ontwikkeling op democratisch niveau. Waar de auteur nauwelijks op ingaat, is dat het in dit onderzoek over het algemeen gaat om moderniseringsprocessen waarin de economische ontwikkeling een belangrijke initiërende rol speelt, maar waarbij ook andere factoren – al dan niet als interveniërende variabele – een rol spelen. Het gaat daarbij om processen op langere termijn. Bovendien gaat het niet om deterministische wetten, maar om probabilistische theorieën. Case-studies schieten als toetsing van dergelijke theorieën tekort. Door een relatie te leggen tussen de economische conjunctuur van een land op een bepaald moment en het optreden van een revolutionaire omslag in democratische richting mist men de moderniseringsprocessen op langere termijn en zal men vrijwel per definitie tot idiosyncratische verklaringen komen: het echec van het Griekse kolonelsregime in het conflict om Cyprus, de dood van Franco en de rol van de koning in Spanje, de koloniale oorlogen in Portugal. Een gelijksoortig bezwaar geldt voor het onderzoek naar de invloed van oorlogen op democratiseringsprocessen: op zichzelf ongetwijfeld interessant, maar aangezien de binnenlandse invloed van oorlogen toch vaak een incidenteel karakter heeft, kan deze verklaring toch moeilijk als alternatieve verklaring van moderniseringsprocessen op langere termijn worden gezien.

J.J.A. Thomassen

J.A.G. Dessens en W. Jansen, **Operationaliseren: traditie en kritiek**. Dissertatie. Utrecht 1987, 332 p.

Binnen het deductief nomologisch verklaringsmodel wordt in de operationalisatiefase van een onderzoek veel aandacht besteed aan het meetbaar maken van de theoretische begrip-

pen. De bekende empirische cyclus van A.D. de Groot, waarin dit afleidingsproces is gesystematiseerd, staat model voor deze operatie. Deze wijze van operationaliseren wordt de operationaliseringstraditie genoemd. De variabele – zoals – gemeten blijft echter een zwakke afspiegeling van het theoretisch begrip – zoals – bedoeld. Men slaagt er niet in een abstract begrip zo te omschrijven dat een perfecte validiteit gewaarborgd is.

Sommige onderzoekers nemen geen genoegen met de gebrekkige resultaten die dit zogenaamde operationalisme oplevert. Zij hebben een alternatief gevonden om de sociale werkelijkheid meetbaar te maken door niet de abstracte begrippen tot vertrekpunt te nemen, maar empirisch waarneembaar gedrag. Indien gedrag systematisch wordt waargenomen, kan daaruit een model worden afgeleid waarmee theorievorming mogelijk wordt. Deze manier van werken is de modeltraditie. De constructie van een operationele definitie speelt daarin geen rol meer.

Natuurlijk wordt er controverse over beide tradities. Dessens en Jansen stellen de discussie hierover centraal in hun gezamenlijke dissertatie. Zij hebben een duidelijke voorkeur voor de modeltraditie en proberen de lezer te overtuigen van hun gelijk door beide tradities uitvoerig te beschrijven en aan de hand van voorbeelden te demonstreren. In hun probleemstelling vragen zij zich af 'of de modeltraditie in tenminste sommige gebieden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek vruchtbaarder is dan de gangbare operationaliseringstraditie' (p. 29).

Een operationele definitie heeft volgens Dessens en Jansen twee duidelijke onvolkomenheden. De beoordeling van de validiteit is altijd subjectief, afhankelijk namelijk van het taalgevoel en de subcultuur van de onderzoeker. Bovendien variëren de indicatoren, die door middel van correspondentieregels verbonden zijn met een theoretisch begrip, met de gekozen onderzoeksstrategie. Eenduidige relaties tussen theorie en empirie blijken niet mogelijk. Deze tekortkomingen binnen de operationaliseringstraditie belemmeren de theorievorming in de sociale wetenschappen in hoge mate. Een historische beschrijving van de wetenschapsontwikkeling laat zien dat er wel naar afdoende oplossingen voor dit cruciale probleem gezocht is binnen de operationaliseringstraditie, maar dat deze niet werden gevonden. Dessens en Jansen beschrijven dit in hoofdstuk 3 en concluderen dat het logisch positivisme, het weerleggingsdenken van Popper, het wetenschappelijk relativisme van Kuhn en het genuanceerde weerleggingsdenken van Lakatos niet bij machte waren om de stagnerende wetenschapsontwikkeling te doorbreken.

In de hoofdstukken 3, 4 en 5 worden operationisme en modeldenken uitgebreid en zorgvuldig getoetst aan de ontwikkelingen binnen de sociologie en de psychologie.

Het *operationisme* in de moderne sociologie wordt met name gepraktiseerd door Lazarsfeld en Blalock (hoofdstuk 4), terwijl de moderne opvattingen in de psychologie toegeschreven worden aan Cronbachs uiteenzetting over 'construct validity', de 'multitrait multimethod'-strategie van Campbell en de LISREL-modellen van Jöreskog (hoofdstuk 5). Ondanks deze pogingen blijven de tekortkomingen die aan het operationisme kleven, bestaan.

Het *modeldenken* dat nauw aansluit bij de zogenaamde facetbenadering die Louis Guttman ontwikkelde, heeft de kloof tussen theoretisch begrip – zoals – bedoeld en empirische variabele – zoals – bepaald overbrugd door het bestaan van theoretische begrippen te negeren. Het uitgangspunt voor het verkrijgen van wetenschappelijke kennis is niet meer de theorie, maar dient gezocht te worden in dat gedeelte van de sociale werkelijkheid waarover men uitspraken wil doen, het zogenaamde 'empirisch domein' (p. 21). Over het empirisch domein zijn beschrijvingen mogelijk die de vorm hebben van zogenaamde karteringszinnen, waarin de mogelijke reacties staan weergegeven op een aantal te expliciteren stimuli die aan een verzameling personen kunnen worden voorgelegd. De verschillende

modaliteiten die zowel de stimuli als de personen en hun reacties kunnen aannemen, noemt Guttman 'basisfacetten'. Een karteringszin geeft een beschrijving van de aanwezige empirische relaties tussen de drie basisfacetten en is te beschouwen als een nominale definitie. Empirisch onderzoek dient aan te tonen of een karteringszin (uiteindelijk) theoretisch vruchtbaar zal blijken.

In het tweede gedeelte van hun dissertatie ondernemen Dessens en Jansen een poging om deze theoretische vruchtbaarheid van de modeltraditie aan te tonen. Zij doen dit door de voortgang te bestuderen van het onderzoek naar sociale mobiliteit vanaf de jaren veertig tot heden, zoals dit is uitgevoerd en gerapporteerd als het onderzoeksprogramma van het 'ISA Research Committee on Social Stratification'. Er blijkt aanvankelijk duidelijk sprake te zijn van één en hetzelfde paradigma (het operationisme) volgens welke de onderzoeken worden uitgevoerd. Alle onderzoekers hanteren variabelen die bovendien 'nauwelijks operationaliseringsstappen vereisen' (p. 182). Zelfs dit verhindert niet dat de gemelde pogingen toch doodlopen en het ISA Research Committee in 1970 ook nog wordt opgeheven. De operationaliseringstraditie blijkt te hebben gefaald. Het onderzoek en de daarmee beoogde wetenschapontwikkeling op dit terrein stagneert, zo tonen Dessens en Jansen in hoofdstuk 7 op overtuigende wijze aan. De omkeer komt als er onderzoekers overstappen op het modeldenken en daarbij een karteringszin tot uitgangspunt nemen die overeenkomt met de variabelenstructuur uit de eerder stukgelopen operationaliseringsonderzoeken. Toepassing van de loglineaire analyse schept de mogelijkheid om langere karteringszinnen te analyseren waardoor de daarop gebaseerde modellen beter te interpreteren zijn. Zo blijkt men de theorieontwikkeling weer op gang te kunnen brengen en vooruit te helpen.

In april 1983 vond er een openbaar debat plaats tussen de hoogleraren A.D. de Groot als exponent van de operationaliseringstraditie en E. Roskam die het modeldenken vertegenwoordigt. In hoofdstuk 6 geven Dessens en Jansen hiervan een verslag. Hun dissertatie mag zelfs worden gezien als een verdere uitwerking van dit debat. Zoals boven uiteengezet, tonen zij langs empirische weg aan dat het modeldenken, althans in het mobiliteitsonderzoek, vruchtbare resultaten afwerpt. Zij geven daar bovendien een verklaring voor die zij baseren op de volgens hen vruchteloze pogingen binnen de operationaliseringstraditie een valide definitie van een theoretisch begrip te formuleren.

Ik heb bewondering voor de gedegen manier waarop zij te werk zijn gegaan en vind hun boek een 'must' voor de methodologisch geïnteresseerde lezer. Zij hebben mij echter niet overtuigd met hun bewering (op p. 112) dat 'de verschillen in inzicht tussen Roskam en De Groot in werkelijkheid levensgroot blijken'. Ook in het modeldenken, zo heb ik begrepen, gaat men er immers van uit dat hetgeen gemeten wordt een sociologische betekenis heeft en derhalve indicatief is voor iets dat al eerder is opgevallen en waarover al een zekere notie bestond. Met de verkregen kennis kan die notie beter benoemd worden en door steeds nieuwe karteringszinnen te ontwerpen ook beter worden begrepen. Beide tradities vertrekken naar mijn mening op dit punt vanuit de geest en de naakte feiten komen daarna.

Harry Hüttner